

Uzunkaya U. (2018). "Eski Uygurca Fiziki Coğrafya Terimleri Üzerine",
Karadeniz Araştırmaları, XV/60: 182-200.

Makale Gönderim Tarihi: 14.10.2018; Yayına Kabul Tarihi: 23.11.2018

ESKİ UYGURCA FİZİKİ COĞRAFYA TERİMLERİ ÜZERİNE

Uğur UZUNKAYA*

ÖZ

Tarihî Türk dilinin bir kolu olan Eski Uygurca dinî ve din dışı metinlerin kaleme alındığı ve bu yönüyle de çeşitli kavram alanlarına ait söz varlığını içerisinde barındıran önemli bir dönemdir. Tarihî Türk dilleri üzerinde yapılan söz varlığı çalışmaları, incelenilen dillerin sadece coğrafyası ve kültürü hakkında bilgi vermekle kalmamakta; aynı zamanda dönemin sosyal ve ekonomik yaşamına da ışık tutmaktadır. Tarımdan hayvancılığa, ev gereçlerinden müzik aletlerine vb. birçok alana ait terimin yer aldığı bu metinler dil ve kültür çalışmalarına kaynaklık etmektedir. Bu sebeple yazılı kaynakların muhtevasını incelemek ve söz dağarcığını belirlemek, o kültürün tarihî ve coğrafi sınırlarını çizmeye yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda, bu yazıda belirlenebildiği kadarıyla Eski Uygurca dinî ve din dışı metinlerde geçen fiziki coğrafya terimleri üzerine bir deneme hazırlanması amaçlanmıştır. Çalışmada yer alan fiziki coğrafya terimleri *Doğal Kaynaklara İlişkin Terimler* ve *Yapısal Jeomorfoloji Terimleri* olarak iki bölümde incelenmiştir. Ayrıca ilk bölümü oluşturan *Doğal Kaynaklara İlişkin Terimler* kendi içerisinde *Ormanlar, Dağlar, Tepeler; Toprak; Su Kaynakları* ve *Kıta* olmak üzere dört kısımdan, *Yapısal Jeomorfoloji Terimleri* isimli ikinci bölüm ise *Akıntı Jeomorfolojisi Terimi* ve *Kıyı Jeomorfolojisi Terimleri* olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Fiziki Coğrafya Terimleri, Söz Varlığı, Terminoloji

ABSTRACT

Old Uyghur, a branch of the historical Turkic languages, is an important period in which religious and non-religious texts are produced and contains the vocabulary relating to various concepts. The vocabulary studies on historical Turkic languages do not only give information about the geography and culture of the languages studied; they also shed light on the social and economic life of that period. These texts, which contain the terms on many subjects such as agriculture,

---

* Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0003-4534-9305, E-posta: uguruzunkaya@gmail.com

husbandry, household items, musical instruments, etc., are among the source of language and cultural studies. For this reason, analyzing the content of written sources and determining their vocabulary helps to draw the historical and geographical boundaries of that culture. In this context, this paper aims to prepare a study on the terms of physical geography documented in religious and non-religious texts in Old Uyghur. The terms of physical geography in this paper have been studied in two subtitles of *Terms of Natural Resources* and *Structural Geomorphology Terms*. In addition, *Terms of Natural Resources*, the first part of the paper, consists of four sections: *Forests, Mountains, Hills; Soil; Water Resources* and *Continent*. The second part of the paper, *Structural Geomorphology Terms* consists of two sections: *Fluvial Geomorphology Terms* and *Coastal Geomorphology Terms*.

Keywords: Old Uyghur, Terms of Physical Geography, Vocabulary, Terminology

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başında Doğu Türkistan'da yapılan kazılar neticesinde elde edilen Türkçe yazmalar, Eski Uygurca çalışmalarının temelini oluşturmaktadır. Bu dönemde elde edilen yazmaların Batılı araştırmacılar tarafından keşfi ve akabinde neşri, tarihî Türk dilinin İslam öncesi kolunun dil bilgisel özelliklerini, söz varlığını ve bununla ilişkili olarak da Uygurların sosyo-kültürel yapısını ve dinî inançlarını aydınlatmaktadır. Çoğu tercüme olarak kaleme alınan bu dinî eserler Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlık gibi dinî muhitlerin inanç çeşitliliğini içerisinde barındırır.

İpek Yolu üzerinde Alman, Rus, Japon ve Fransız araştırma heyetlerinin çalışmaları ile günümüze pek çok Uygurca yazma gelebilmiştir. Bugün Uygurca olarak kaleme alınmış olan yazılı kaynaklar genellikle *Budist Uygur edebiyatı* ve *Manihaist Uygur edebiyatı* olarak dinî çevrelerin ışığında tasnif edilmektedir. Bunlara ilaveten az sayıda da olsa Turfan bölgesinde Hristiyanlığın Nesturi mezhebine ait metinler de mevcuttur. Bunların dışında Uygurlar arasındaki satış, değiş-tokuş, kiralama, evlat edinme, rehin, azat etme, vasiyet ve çeşitli konularda kaleme alınan sivil belgeler de vardır. Yazılı kaynaklar sayesinde tarımdan hayvancılığa, konar-göçer yapıdan yerleşik yaşama kadar sosyo-kültürel, toplumsal ve iktisadi dönüşümünü takip edebildiğimiz Uygurların kaleme aldıkları eserler içerisinde ilgili döneme ait birçok terime ve bir başka deyişle dil malzemesine erişebilmekteyiz. Bunlardan biri fiziki coğrafya terimleridir ve bu terimler Uygurların yaşadıkları Orta Asya bölgesinin hem yer şekilleri hakkında bilgi vererek Uygur yerleşik alanlarının sınırlarını çizmemize yardımcı olur, hem de Uygurların nerelerde yaşadığı, en çok hangi coğrafi yapıda bulunduğu gibi sorularla, Uygurların coğrafi dağılımının izlerini takip edebilmemizi sağlar.

Fiziki coğrafya en genel anlamda yeryüzündeki coğrafi yer şekillerini inceleyen bir alan olarak tanımlanmaktadır. Doğal kaynaklar ve jeo-

morfolojik şekiller fiziki coğrafyanın araştırma alanına girer. Bu bağlamda bu çalışmada Eski Uygurca metinlerle tanıklanan fiziki coğrafya terimleri *Doğal Kaynaklara İlişkin Terimler* ve *Yapısal Jeomorfoloji Terimleri* olarak iki bölümde incelenecektir. Ayrıca ilk bölümü oluşturan *Doğal Kaynaklara İlişkin Terimler* kendi içerisinde *Ormanlar, Dağlar, Tepeler; Toprak; Su Kaynakları* ve *Kıta* olmak üzere dört kısımdan, *Yapısal Jeomorfoloji Terimleri* isimli ikinci bölüm ise *Akıntı Jeomorfolojisi Terimi* ve *Kıyı Jeomorfolojisi Terimleri* olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır.¹

1. Doğal Kaynaklara İlişkin Terimler

Yüksek platolar tarafından ayrılmış doğu-batı ekseninde dağların, geniş çöllerin ve bozkırların oluşturduğu Orta Asya coğrafyası, farklı yüzey şekillerini bir arada barındırır. Sıcak yazların, soğuk kışların ve geçgündüz arasındaki ciddi ısı farkının etkisiyle şiddetli karasal iklimin hâkim olduğu bu coğrafya geniş düzlüklere, yüksek dağlara ve akarsulara sahiptir. Öyle ki, bu coğrafya çoğu seyyahın seyahatnâmesinde yer verdiği önemli konulardan olmuştur.

Tarihî süreçte çoğu medeniyetin üzerinde yaşadığı bir bölge olan Orta Asya, özellikle İpek Yolu güzergâhının mukimleri hakkında yazılan çoğu seyahatnâmenin başında tasvir edilir. Bunlardan biri olan Tamîm ibn Baħr, Uygur seyahatnâmesine bölgenin iklimine ilişkin bilgi vermekle başlar: “Tamîm b. Baħr al-Muṭawwi’i onların (yani Türklerin) ülkesinin çok soğuk olduğunu ve orada (sadece) yılın altı ayı süresince seyahat edilebileceğini bildirir.” (Minorsky 1948: 283).

Tamîm ibn Baħr, Uygurlara seyahatine ilişkin bir diğer notunda ise bölgenin coğrafi özelliklerini şöyle tarif eder: “O (Tamîm b. Baħr), bir köy yahut kasaba olmayan; ancak otlak ve pınarların olduğu steplerde yirmi gün seyahat etti.” (Minorsky 1948: 283).

Bu bölümde belirleyebildiğimiz kadarıyla, Eski Uygurca dinî ve din dışı eserlerde yer alan doğal kaynaklara ilişkin terimlerin kısa köken bilgisi açıklamaları yapılacak ve metinlerden örnekler sunulacaktır. Buna ek olarak yeri geldikçe bu konuda yazılmış Orta Asya coğrafyasına ışık tutan seyahatnâmelere atıflar yapılarak düşüncelerimiz temellendirilecektir.

1.1. Ormanlar, Dağlar, Tepeler

Ormanlar, dağlar ve tepeler Orta Asya coğrafyasının sınırlarının belirlenmesinde öne çıkan doğal kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Tamîm ibn Baħr Uygurlara seyahatinde coğrafya

¹ Bu çalışmanın örneklem alanını Eski Uygurcanın dini ve din dışı yazılı kaynakları oluşturmaktadır. Bir makale olarak planlanan bu çalışmanın sınırları sebebiyle korpus olarak yalnızca tarihi Türk dilinin bu dönemi ele alınmıştır; ancak elbette burada bahsi geçen terimlerin her biri birtakım fonetik ve semantik farklılıklarla bugün modern Türk dillerinin çoğunda yer almaktadır. Çalışmanın alt başlıklarında ele alınan terimler yazı içerisinde ilk kez bahsedildiklerinde okuyucuya farkındalık sağlaması için koyu olarak yazılmıştır. Bizimle bu konudaki değerli fikrini paylaşan ve yazının genelinde sunduğumuz metin örneklerinin teknik yapısının nasıl daha iyi olabileceğine ilişkin kıymetli katkılarını esirgemeyen anonim hakemimize teşekkürü bir borç biliriz.

hakkında şunları kaydeder: “O (Tamīm b. Baḥr), bu gölün kare biçimli bir gölet olduğunu ve içinde envai çeşit ağaçları barındıran yüksek dağlarla çevrili olduğunu belirtir.” (Minorsky 1948: 284). Bir başka örnekte ise, Çin elçisi Wang Yen-Te Uygur seyahatnâmesinde Orta Asya'nın, bir diğer deyişle ziyarette bulunduğu Uygur coğrafyasının arazisine ilişkin şunları kaydeder: “Biz sonra Huang-yang-p'ing (Sarı Koyun Düzlüğü)'den geçip gittik. Bu arazi yumuşaktır ve Sarı Koyun yetiştirir. Biz bir çölden geçtik [burada su yoktur], bütün seyahat edenler [yanlarında] su taşırlar.” (İzgi 1989: 43). Tüm bunlar Orta Asya coğrafyasının öne çıkan doğal kaynaklarını oluşturan gölleri, dağları, ağaçları, çölleri tarif etmekte ve bu coğrafyanın yer şekilleri hakkında bilgi vermektedir.

Eski Uygurca metinlerden doğal kaynaklara ilişkin yansıyan ilk terim **al(a)ḡ**'dir. Sözcük 'yüksek arazi, engebeli arazi (?)'² olarak tanımlanmaktadır. ED'de sözcüğün anlamının belirsiz olduğu belirtilerek, sözcük 'düz açık alan' ve özellikle 'orman içindeki açık, düz bölge' olarak anlamlandırılır (Clauson 1972: 147a). UW'de sözcüğün kökeni hakkında Sevortyan'a dayanılarak *a:l ~ *a:l- gibi bir isim veya bir fiil kökünden, yahut *a:la ~ *a:la- 'uzaklık, mesafe' veya 'açık, uzak olmak'dan, yahut *al+aḡ* ~ *al-aḡ* veya *ala+aḡ* ~ *ala-aḡ*'dan geldiği belirtilir. Sözcüğün anlamı soru işaretiyle 'yüksek arazi, engebeli arazi' olarak verilmiştir (Röhrborn 2015: 87; ayrıca aynı anlamlarda krş. *alaḡ* Doerfer 1965: 120, 544. maddebaşı; *alaḡ* Nadalyaev vd. 1969: 33b; *alan* 'orman içinde düz ve ağaçsız yer' Tietze 2002: 141b).

[tör]t ulug işig [su]v kodı suv iyä barsar ol suvuḡ adakı [a]ndaḡ bolsar [u]lug kumka tursar suv kum al(a)ḡka yetlinsär ol balık öz ton [k]jurug kum üzä kalmışça “Dört yüce iş. Su aşağıya (doğru) gitse, o suyun ağzı (döküldüğü yer) gibi olsa, büyük kuma ulaşsa, su kum tepeliklerinin altında yok olsa, (sonra) o balık kendi derisi (gibi) kuru kum üzerinde kalmış gibi” (Zieme 1969: 8-9₂₁₋₂₇).

tüz yagız yer üzätänginiḡ örki sugulmaksız kudulur sular al(a)ḡda bälgürmiş aḡınmaksız kudulur akınlar “Düz, kahverengi toprakta yetkin yüksekliğin kurumaksızın devamlı akan ırmaklar(ı) yüksek arazide belirmiş, devamlı akan akıntılar” (Zieme 1975: 113₂₁₋₂₃).

Eski Uygurca metinlerde rastlanan bir diğer doğal kaynaklara ilişkin terim **arıḡ**'dir ve 'orman, çalılık'³ olarak anlamlandırılmaktadır. UW'de *arıḡ* (II) olarak gösterilen sözcüğün anlamı 'orman, çalılık' olarak verilmiştir. UW'de ayrıca Sevortyan'ın *arıḡ* (II) için *a:r- ~ ar- '(önünden) akmak, (suya) girmek' kökünden türediği görüşüne yer verilir (Röhrborn 2015: 242; ayrıca krş. *arıḡ* (II) Nadalyaev vd. 1969: 51b).

anta basa amravan atl(ı)ḡ arıḡta bir [äski tüp] tutur bo tüp kenyo-lun tegm[ä] viyakiran atl(ı)ḡ [sastr] oron ärmiş “Daha ötede, doğuda Āmravana adlı orman vardır. Bu ormanda eski bir kök vardır. Bu kök Bodhisattva

² Sözcük bu anlamıyla Ernte 22 ve ZiemeTexterg'te tanıklanmıştır.

³ Sözcüğün bu anlamıyla tanıkladığı yerler için bk. Röhrborn 2015: 242-244.

Asaŋga'nın Xian-yang-lun adlı Vyākaraṇa-śāstra'yı yazdığı yerdir." (Ölmez-Röhrborn 2001: 41⁹⁶⁻¹⁰²).

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan bir diğer doğal kaynaklarla ilgili terim olan **art** 'dağ silsilesi, sıradağ, dağlar'⁴ olarak anlandırılmaktadır. Clauson, sözcüğün temelde 'ense' anlamında olduğunu bununla birlikte, 'dağ geçiti (iki yükseklik arasındaki bir çukur, tıpkı ense gibi)' ve 'herhangi bir şeyin arka kısmı' anlamlarında da kullanıldığını söyler (Clauson 1972: 200b). UW'de sözcüğün *ar-* 'yaya dolaşmak, gezmek' fiilinden bir türetme olduğu düşüncesinin ispatlanamaz olduğu belirtilerek 'ense, sırt, arka' ve 'dağ silsilesi, sıradağ, dağlar' anlamları verilmiştir (Röhrborn 2015: 265; ayrıca aynı anlamda krş. *art* (II) Nadalyaev vd. 1969: 55b).

bäğimsinmäyük bäg bolsar, bältir sayu bärgä salur; atakınsınmayuk atıg bulsar, art sayu mayakayur "Bey sahibi olmayan bey olsa, her dört yol ağzına kamçı koyar; şöhrete lâıyk olmayan kişi şöhret bulsa, her dağ silsilesi(ne) işaret koyar." (Rachmati 1937 : 54₅).

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan **kötki** ise 'dağlık arazi, tümsek, engebe, tepe'⁵ anlamlarında bir doğal kaynağı oluşturmaktadır. ED'de sözcüğün anlamının 'tepecik, tümsek' olduğu belirtilerek etimolojisinin Türkçede açık olmadığı ve belki alıntı bir sözcük olduğu belirtilir (Clauson 1972: 702b). OTWF'de ise *kötgi* şeklinde yer verilen bu sözcüğün anlamının 'yumru, çıkıntı' ve genel olarak 'tepecik veya höyük' olduğu belirtilerek Eski Türkçede tanıklanabilen bir kökünün olmadığı, ancak *kötür-* 'kaldırmak, yükseltmek' fiilindeki gibi bir kökten gelebileceği belirtilir (Erdal 1991: 322; ayrıca aynı anlamda krş. *kötki* Nadalyaev vd. 1969: 319b).

örü kodı yerlärig kızä oy kötki yerlärig tüzä sapan tutup savılu kararu kurıp tarıyu kätmän çapıp kävilü olormadın "yukarı (ve) aşağı yerleri dolaşarak vadi (ve) tümsek yerleri düzelterek saban tutup bükülerek kararıp zayıflayarak tarlayı sürerek sivri kazma vurup incelterek oturmadan..." (Zieme 1975: 113₃₅₋₃₇).

Eski Uygurca metinlerle belirlenen **sänjir** ise 'uçurum, dağ eteklerindeki tepeler'⁶ anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. ED'de sözcük 'dağın (yatay ve dikey) çıkık kısmı' dolayısıyla da 'duvarın (köşe veya destek) çıkık kısmı' olarak anlandırılmıştır (Clauson 1972: 840b; ayrıca krş. *sänjir* Nadalyaev vd. 1969: 495b).

elig bäg[niñ] küväñç körgülük tak sänjirin yämirkälir üçün ulug toyın ätözün b(ä)lgürtüp iki y(e)g(i)rmi bärä yerdä utru yadağ baru y(a)rılıkap k/... y(a)rılıkadı "Hükümdarın₂ kibir görmek için, endişe uçurumunu bozmak için, büyük keşiş bedeni gözüküp on iki bärä yere doğru yaya gidip buyurdu" (Tekin 1980: 166₃₋₈).

⁴ Sözcüğün bu anlamıyla tanıklandığı yerler için bk. Röhrborn 2015: 265-266.

⁵ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla Ernte 35; BT 9 131, 30 ve 78, 19; BT 23 339, 1026; TT VI 308 ve UigTot 756'da tanıklanmıştır.

⁶ Sözcük bu anlamıyla belirleyebildiğimiz kadarıyla BT 9 206 v 4, 198.1, 60.4, 102 v 8, 82 v 7, 183 v 27 ve BT 25 4340'ta tanıklanmıştır.

Hemen bütün Türk dillerinde karşımıza çıkan **tag** sözcüğü Eski Uygurcada da aynı anlamda 'dağ'⁷ olarak geçmektedir. ED'de 'dağ' anlamı verilen bu sözcüğün kimi ses değişiklikleriyle tarihi ve çağdaş Türk dillerinin tümünde mevcut olduğu belirtilmiştir (Clauson 1972: 463a; ayrıca aynı anlamlarda krş. *tag* (I) Nadalyaev vd. 1969: 526b; *dağ* 'yüksek tepe' Tietze 2002: 545a).

azu tag içintä azu ädgü arıg äv bark içintä ärsär yer kazmamış kârgäk öñräki täg titigin ök suvamış yaratmış kârgäk ötrü tört yınaktın t(ä)ñridäm pra sankaylar asmış kârgäk "Ya dağ içinde ya da iyi, temiz ev-bark içinde ise, (bir) yer kazmamalı, önceki gibi balçık ile sulamalı, sonra dört tarafa ilahi sancak asmalı" (Zieme 2000: 69^{D006-D010}).

korum kaya täg yıgılzun tag täg tälim bugday bolzun oraka koymazkan toşgan bolzun kedirdin turup kördäçikä kârägüçä közünzün "Kaya₂ gibi yığılsın, dağ gibi çok buğday olsun. Çukura koymadan doldurulmuş olsun. Batıda durup görececek olana çadır gibi görünsün" (Zieme 1975: 115⁹⁵⁻⁹⁹).

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan bir diğer doğal kaynaklarla ilgili terim olan **yar** ise 'kayalık, uçurum'⁸ olarak anlamlandırılmaktadır. ED'de sözcüğün anlamı 'uçurum, yarık' olarak verilmiş ve *yar-* 'yarmak' fiili ile eşsesli olduğuna değinilerek sözcüğün esas anlamının 'su tarafından aşındırılan bir ırmağın dik kıyısı' veya 'su tarafından dağlık alan boyunca açılan yar' olduğu belirtilmiştir (Clauson 1972: 953b; ayrıca krş. *yar* (II) Nadalyaev vd. 1969: 238b).

olar korsuz bolzun altınkı ulug kavlalikka suv yolu biz karşa açari virya açari olar almış kavlalık ortakı yar içintä ärür "Onlar zararsız olsun. Aşağıda bulunan büyük sebze bahçesine su yolu. Biz Karşa Açari, Virya Açari onların almış olduğu sebze bahçesinin ortasındaki kayalık içindedir." (SUK II Ex01: 64²²⁻²⁴).

Eski Uygurca metinlerde geçen bu terimler yüksek ve engebeli arazisiyle, orman ve çalılıklarıyla, sıradağlarıyla, tepeleriyle, uçurumlarıyla ve kayalıklarıyla Orta Asya coğrafyasını ve bununla ilgili olarak da bu coğrafyanın metinlere nasıl yansıdığını göstermektedir.

1.2. Toprak

Doğal kaynakların en başında gelen toprak hakkında, Uygur seyahat-nâmesinde Çin elçisi Wang Yen-Te bu coğrafyaya ilişkin şunlardan bahseder: "Biz sonra Mao-nü Wang-tzu K'ao-tao kabilesini geçip gittik. Seyahate devam ederek Liu-k'o sha'ya (Liu-k'o çölü) girdik. Kum üç *ch'ih* derinliğinde idi. Atlar [orada] yürüyemiyordu. Bütün seyahat edenler develere biniyordu. [Orada] *wu-ku* (beş hububat) yetişmez. Kumda büyüyen bir ot vardır. *Teng-hsiang* diye isimlendirilir. [Bu] yemek için toplanmaktadır (İzgi 1989: 45-46).

⁷ Sözcük SUK II Ex01-13, WP02-9; Ernte 20, 96, 88; Hochzeit 16; BT 3 326, 347, 363, 793, 1026; BT 5 266, 665; BT 23 D006, H012, H126, H147 ve daha birçok Uygurca metinde tanıklanmıştır.

⁸ Sözcük belirleyebildiğimiz kadarıyla SUK II Ex01-7 ve Ex01-24'te karşımıza çıkmaktadır.

Aynı zamanda Wang Yen-Te bölgede bulunan kum tepeliklerinden de bahseder: “Biz sonra Lou-tzu dağından geçip gittik. Burada hiç oturan yoktur. Kum tepeliklerde seyahat ederken, bir kimse güneşe [bakarak] saat söylüyordu. Sabahleyin güneşi arkasında hisseden bir kimse, akşamleyin güneşe doğru hareket ediyordu. Güneş battığı zaman duruluyordu.” (İzgi 1989: 46).

Uygurlara ilişkin seyahatnâmelerden biri olan Tamîm ibn Baḥr'da da toprağa ilişkin başka bir unsur gözlemlenmektedir. Tamîm ibn Baḥr, Dokuz-Oğuz hükümdarına Kîmâk yolunu sorar ve hükümdarın, bu bölgenin Ṭarâz'dan yedi fersah uzak olduğunu ve Kîmâk hükümdarının bu mevkinde tedarikleri taşıyan binicinin sekiz günde seyahat ettiğini belirtir: “Bu çöller, bozkırlar ve ovalar uçsuz bucaksız ve otlaklar ile pınarlarla doludur ve onlar da Kîmâk'ların meralarıdır.” (Minorsky 1948: 284).

Eski Uygurca metinlerle tanımlanan toprağa ilişkin ilk terim terim **adız**'dır ve sözcük '(su yolları, su arkları arasındaki) parsel, arazi, toprak parçası'⁹ olarak anlaşılmıştır. UW'de '(su yolları, su arkları arasındaki) parsel, arazi, toprak parçası' olarak anlaşılmış sözcüğün kökeni *ad- 'ayrılmış olmak' fiiline dayandırılır ve bazı metinlerde <t> ile yazılmasına karşın *adız* şeklinde okunması gerektiği belirtilir. Ayrıca, Altayca bir köke dair araştırmanın şimdiye kadar doyurucu olmadığına ve her şeyden önce genellikle sözcüğümüzle ilgili olarak kurulan Moğ. *atar* 'hiç işlenmemiş tarla' sözcüğünün semantik sebeplerden dolayı kendini iyi koruduğuna değinilmiştir (Röhrborn 2015: 34-35; ayrıca krş. *atız* 'küçük tarla' Clauson 1972: 73b; *atız* Nadalyaev vd. 1969: 67a).

bâkiniñ baçakñıñ kañlı yolu bo yerniñ ađak adızınıñ içintä ol bo yerniñ nâgü ymä irti berti yok “Bâki'nin, Baçak'ın kağrı yolu, bu yerin sonu, (bu) toprak parçasının içindedir. Bu yerin hiçbir *irt bert* (vergisi) yok.” (SUK II Sa07: 16²⁰⁻²²).

bo ok yerniñ tipmsai tay buğu ögän kıdıgınta yazı kiçigtä bir ulug adız “Bu yerin Tipmsai (?) Taybugu kanal sınırında Yazı Kiçig'te büyük bir arazi” (Zieme 1974: 298¹⁹⁻²⁰).

Eski Uygurca metinlerde rastlanan bir diğer toprağa ilişkin terim ise **ölän**'dir ve sözcük 'otlak, mera, çayırılık, çimen'¹⁰ anlamındadır. *ölän* sözcüğünün yapısı ise OTWF'de *öl+än* şeklinde verilerek Uygurca metinlerin Çince kaynaklarına göre 'sulak veya göl ve göletler serpiştirilmiş toprak alan' olarak anlaşılmıştır. Bu etimolojinin zayıf tarafı ise, burada kısa ünlülü olmasına karşın, *öl* sözcüğünün Türkmencede uzun ünlülü olmasıdır. Erdal, şahsi iletişimine dayarak, Doerfer'in *ölän* sözcüğünün Moğolcadan geri ödünçleme olabileceği bilgisine yer verir (Erdal 1991: 160; ayrıca aynı anlamda krş. *ölän* Nadalyaev vd. 1969: 383b; Clauson 1972: 147b).

⁹ Sözcüğün bu anlamıyla tanıklandığı yerler için bk. Röhrborn 2015: 35.

¹⁰ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla SUK II Sa08-4, WP04-20, Mi29-4'te tanıklanmıştır.

yunt yıl törtünç ay säkiz y(ä)girmikä (?) biziñgä mausı ädgü bäg ogulka biz ikägükä yuñlaklık kümüş k(ä)rgäk bolup ügüz içintäki açgu öläñni toyınçoğka tokuz stır kümüşkä sibilkasar üskintä togru tomluğu satdım “At yılı, dördüncü ay(ın) on sekizi(nci gününde), bize Mausı Ädgü Bäg Oğul’a, biz ikimize kullanmak için gümüş gerekli olup nehir içinde açılacak olan merayı Toyınçoğ’a dokuz *sıtır* gümüşe Sibilkasar’ın önünde doğrudan satım.” (SUK II Sa08: 18₁₋₆).

Eski Uygurca metinlerde gözlemlenen toprağa ilişkin bir diğer terim ise **öläñlik**’tir ve sözcük ‘sulak alan; bahçe’¹¹ olarak anlamlandırılmaktadır. Sözcüğün yapısının *öläñ+lik* şeklinde olduğu açıktır.

kişi üzä t(ä)ñri tüşüräyin tep sakınsar olormış yerig körklä yazı hualıg çäçäklig öläñlik yer suv sakınmış k(ä)rgäk “İnsan üzerine tanrı indireyim diye düşünse, oturduğu yeri güzel bir düzlük, çiçekli₂, sulak (bir) alan₂ (olarak) düşünmeli.” (Bang-Gabain 1931: 332₁₂₂₋₁₂₄).

Eski Uygurca metinlerde rastlanan toprağa ilişkin bir diğer terim **say**’dır ve ‘ova; taşlık; çöl’¹² olarak çevrilmektedir. ED’de sözcüğün anlamı ‘taşlarla kaplı düz arazi bölgesi, taşlık çöl’ olarak verilmiştir. Ayrıca Clauson, sözcüğün tüm modern dillerde (Osmanlıca hariç) genellikle anlam genişlemesiyle ‘kuru taşlık nehir yatağı; aralıklı su akışına sahip ırmak veya akarsu; denizde veya ırmaktaki sığ su veya sığ yer’ anlamlarında da yaşadığını belirtir (Clauson 1972: 858a; ayrıca krş. *say* Nadalyaev vd. 1969: 481b).

ähäyü nirvana bar tep adkanıp birök sansartın ünäyin tep kūsäsär inçä k(a)ltı kayak saytakı sakıgı edärmış täg ärür “Sadece Nirvāna var diye yanlış biçimde düşünüp (*grh-*) samsārādan çıkayım, diye isterse bu, sanki (bir) geyiğin çöldeki serabı takip etmesi gibi olur.” (Yiğitoğlu 2011: 36; 60₉₄₋₉₆).

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan toprakla ilgili bir diğer terim ise **yazı**’dır ve ‘ova, düzlük, açıklık arsa’¹³ olarak anlamlandırılır. ED’de *yazı*-fiilinden geldiği belirtilen *yazı* sözcüğü ‘geniş, açık ova’ olarak anlamlandırılmıştır (Clauson 1972: 984b; ayrıca aynı anlamda krş. *yazı* Nadalyaev vd. 1969: 251a).

... ülüşkä t(ä)gmişi sıkap ögänt(ä)ki yazılartın almış ... ku kıratı turuk ögäçüktin almış on şıg yer “... parçaya ulaşanı Sıkap kanalındaki ovalardan almış. ... tarladaki Turuk Ögäçük’ten almış on şıg yer” (SUK II WP04: 139₁₈₋₁₉).

Toprağa ilişkin terimler bakımından Eski Uygurca metinler, parselle-riyle, bahçeleri ve sulak alanlarıyla, otlak ve meralarıyla, ova ve düzlük alanlarıyla ve çölleriyle belirgin bir yeryüzü şeklini tasvir etmektedir.

¹¹ Sözcük TT V A 123’te tanıklanmıştır.

¹² Sözcük belirlenebildiği kadarıyla Ernte 129; SUK II Sa08-11 ve Köñül 95’te tanıklanmıştır.

¹³ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla SUK II WP04-18; BT 9 70.5, 63 v 8, 68.1, 171.3, 173 v 6, 68.10, 5.23; HT X 456 ve diğer Uygurca metinlerde de geçer.

1.3. Su Kaynakları

Akarsular, göller, göletler, nehirler ve çaylar yeryüzündeki belli başlı su kaynaklarını oluşturur. Uygurlara ilişkin seyahatnâmesinde Tamîm ibn Baħr su kaynaklarına ilişkin Őu bilgiyi paylaŐmaktadır: "Tamîm ibn Baħr (göle) büyük ve küçük yüz elli nehirden, Tibet yönünden ve Dokuz-Oğuz ile Kimâk yönünden su girdiğini söyler." (Minorsky 1948: 284).

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan su kaynaklarına ait ilk terim **akan** 'nehir, dere'¹⁴ olarak anlandırılmaktadır. ED'de *ak-* fiilinden geldiği belirtilen sözcüğün temelde 'dere, akıntı' anlamında olduğu ve metaforik olarak da 'yağmacı akını' anlamına sahip olduğu belirtilir (Clauson 1972: 89b; ayrıca aynı anlamda krş. *akın* Nadalyaev vd. 1969: 48b). Sözcük UW'de 'akıntı, akma' anlamlarında geçer (Röhrborn 2015: 80).

çoğlug yalınlig Őazınlig taloyka ağır ayaglig akın suvlar arıtı tıdılmaksızın aka kudulu başlatı "IŐıltılız öğretili denize, saygılız dereler₂ tamamen engelsizce akmaya başladı." (Tezcan 1974: 32₁₂₆₋₁₂₉).

Eski Uygurca metinlerle belirlenen su kaynaklarına ait bir başka terim ise **köl** 'göl'¹⁵dür. ED'de sözcüğün, doğal veya yapay herhangi bir büyüklükte su birikintisi, genellikle de 'göl' veya 'gölcük' anlamlarında olduğu ve KâŐğari hariç hiçbir yerde 'deniz' veya 'nehir' anlamlarında kullanılmadığı belirtilir (Clauson 1972: 715a; ayrıca aynı anlamda krş. *köl* (I) Nadalyaev vd. 1969: 313b).

... i Şıg kösür yer ... köl üzä suvaklıg on Şıg yer bo yerläрни sıkıdu mädz bilä täñ yezün "Şıg toprak yer ... gölde sulama kanalı, on Şıg yer, bu yerleri Sıkıdu Mädz ile eŐit (olarak) kullansın" (SUK II Mi25: 171₂₀₋₂₃).

Eski Uygurca metinlerde rastlanan bir diğer su kaynağına ilişkin terim olan **ögän** 'nehir, dere, küçük akarsu; kanal'¹⁶ olarak anlandırılmaktadır. ED'de Clauson, sözcüğün 'dere' anlamında olduğunu ve bağlamdan bir ırmaktan daha küçük bir Őeyi gösterdiğini belirtmiştir. Ayrıca Uygur sivil metinlerinde sözcüğün sınırlarının tanımlanmasında birkaç kez toprakla ilişkili olarak geçtiğine değinilmiştir (Clauson 1972: 109b; ayrıca aynı anlamda krş. *ögän* Nadalyaev vd. 1969: 379a).

bo yerniň sıcsısı örü yınak ögän ağırar öñtün yınak toyıçak (?) yeri ağırar kodı yınak ögän lusay yeriňä bargu ögän ağırar "Bu yerin sınırını kuzey tarafında nehir ayırır. Dođu tarafında Toyıçak'ın yeri ayırır, güney tarafta nehir, Lusay tarafına giden nehir ayırır." (SUK II Sa02: 69-11).

takı birök ärklig bäg iŐi küçin tutup alayın (?) yulayın tesärlär bo ok ögäntä bo yer t(ä)ñinçä iki yer yaratı berip yulup alzun "Ve eğer güçlü bey

¹⁴ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla BT 3 127, 345 ile Ernte 23'te tanıklanmıştır.

¹⁵ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla SUK II WP04-9, 20, Mi25-21; Hochzeit 20; BT 3 912, 223; BT 5 435; BT 9 202 v 14, 174 v 8, 51 v 23; BT 13 27.6 ve HT X 977'de tanıklanmıştır.

¹⁶ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla SUK II Sa01-15, Sa02-9,10,11,18, Sa03-3,15,20, Sa04-2,11,19, Sa05-10, Sa06-3,16, Sa07-15,18, Sa08-8,10, Sa09-8,13,14,18, Sa10-3,8(2),14, Sa13-7,8, Lo04-4, WP04-5,18, Mi25-13; BT 3 982; BT 9 31 v 4 ve BT 27.8 ve daha birçok Uygurca metinde tanıklanmıştır.

gücünü₂ kullanıp geri satın alayım derse, tam bu nehirde bu yere denk hazırlayıp geri satın alsın.” (SUK II Sa07: 16₁₃₋₁₆).

özäk ise Eski Uygurca metinlerde karşımıza çıkan su kaynaklarına ilişkin bir başka terimdir. Sözcük ‘küçük vadi, küçük su yolu, çay’¹⁷ olarak anlamlandırılmaktadır. ED’de ‘küçük vadi’ anlamı verilen sözcüğün, *öz* isminin üzerine küçültme ekinin gelmesiyle oluştuğuna değinilir (Clauson 1972: 285a; ayrıca aynı anlamda krş. *özäk* (I) Nadalyaev vd. 1969: 395a). Ayrıca OTWF’de sözcüğün yapısına dair bilgi verilmesine ilaveten, TT V B 122’de *öz* ismi ile iki terimli olarak görüldüğü belirtilir ve anlamı ise ‘küçük su yolu, çay, dere’ olarak verilerek modern dillerde yaşadığına değinilmiştir (Erdal 1991: 41).

ol kertgünçi üzä özlärdäki özäklärdäki yava çigidäm süvlärdäki ögänlärärdäki sargan otı yaşı yaş bolarnı alıp kut vahşik t(ä)ñrilärkä ağır ulug ulug eliglärkä hanlarka ançolasar “O imanla vadilerdeki, küçük vadilerdeki tohum, çiğdem; sulardaki, derelerdeki sargan otu, tazesini taze, bunları alıp kutsal iyi ruhlu tanrılara saygıdeğer, itibarlı hükümdalara₂ takdim etse” (Bang-Gabain 1931: 348₁₂₂₋₁₂₅).

Eski Uygurca metinlerde rastlanan bir diğer su kaynağına ilişkin terim ise **kısıl**’dır ve sözcük ‘dağ boğazı; vadi, dere’¹⁸ olarak anlamlandırılmaktadır. ED’de *kıs-* fiilinden türediği belirtilen sözcüğün anlamı ‘dar vadi, geçit’ olarak verilmiş ve ayrıca Kuça yanındaki bir yerin coğrafi adı olarak kullanıldığı belirtilmiştir (Clauson 1972: 667b; ayrıca aynı anlamda krş. *kısıl* (I) Nadalyaev vd. 1969: 447b).

sukavadi uluşnuñ okıtıgı una bo manıştan özäntä on uygur el uluşnuñ ugrayu soka basrukı un abo ništa aryadan kısılta “Sukhāvātī Devleti’ne niyaz. Bu düz manastır içinde, On Uygur Devleti’nin sağlam₂ desteği olan bu yassı olağanüstü manastır vadisinde...” (Zieme 1985: 189₁₋₅).

Metinlerle tanımlayabildiğimiz bir diğer Eski Uygurca terim ise **su**’dur ve ‘akarsu, dere, su kanalı, çay’¹⁹ olarak anlamlandırılmaktadır. ED’de *suv* sözcüğünün anlam genişlemesiyle başka yerlerde *su* şeklinde ve ‘akarsu, ırmak’ anlamlarında kullanıldığına değinilir. (Clauson 1972: 781a).

tüz yağız yer üzütänginiñ örki sugulmaksız kudulur sular al(a)ñda bäl-gürmiş aqınmaksız kudulur akınlar “Düz kahverengi toprakta yetkin yüksekliğin kurumaksızın devamlı akan ırmaklar (ve) yüksek arazide belirmiş, devamlı akan akıntılar” (Zieme 1975: 113₂₁₋₂₃).

taloy da Eski Uygurca metinlerde rastladığımız su kaynaklarına ilişkin terimler arasındadır. Sözcük ‘deniz, okyanus’²⁰ anlamındadır. ED’de *taluy* olarak yer verilen sözcüğün köken itibarıyla özellikle ‘deniz’ anlamında

¹⁷ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla TT V B 122 tanımlanmıştır. Sözcüğe BT 23 D020’de de rastlamamıza karşın anlamı “Spirale (?) // helezon” şeklinde verildiğinden buraya dâhil edilmemiştir.

¹⁸ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla BT 9 85.12 ve BT 13 59.5’te tanımlanmıştır.

¹⁹ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla Ernte 22’de tanımlanmıştır.

²⁰ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla Ernte 19; BT 3 122, 127, 1000; BT 9 168.21, 183 v 20, 16.3, 159 v 27 vd.; BT 13 12.50, 21.2, 39.18 ve daha birçok Uygurca metinde tanımlanmıştır.

olduğuna, ancak daha sonra herhangi bir büyüklükteki su kütesine verilen isim olarak kullanıldığına değinilir. Ayrıca Clauson, sözcüğün Çince *da* 'büyük' sözcüğü ile *lei* 'su' anlamındaki sözcüklerden oluştuğunu ve sözcüğün eski dönemde Moğolcada *dalay* şeklinde olduğunu, belki de doğrudan Çince'den alıntılandığını söylemektedir (Clauson 1972: 502a; ayrıca krş. *taluy* Nadalyaev vd. 1969: 529b).

aramay toñanıñ alkış tükädi ya kutlug bolzun ymä kim inçip ol tört tavıp yertinçünün körki tütrüm täriñ taloy ügüznün türki törttin sıñarkı taglarınñ börki "birinci ay, kaplanın övgüsü bitti. Ey kutlu olsun! Yine öyle ki böyle o dört ılımlı yeryüzünün güzelliği, derin₂ ulu okyanusun gücü dört taraftaki dağların başlığı..." (Zieme 1975: 113₁₆₋₂₀).

Eski Uygurca metinlerle tanıkladığımız bir başka su kaynağına ilişkin terim 'nehir, ırmak'²¹ anlamıyla karşımıza çıkan **ügüz**'dür. ED'de *ögüz* şeklinde okunan sözcük 'ırmak, nehir' olarak anlamlandırılmış ve Moğolcada *üyer* şeklinde ödünçlendiği belirtilmiştir (Clauson 1972: 119b; ayrıca krş. *ögüz* (II) Nadalyaev vd. 1969: 382a). Ayrıca sözcük *taloy* ile birlikte 'okyanus' manasında bir ikileme oluşturmaktadır.

ämğäkliglärig ozgurup ädgülüg asıg bertäçi tugmak ölmäk sansarlıg taloy ügüzüg kächtäçilärkä yoriguluk barguluk kemi köprüg boltaçılar üçün "İzdiraplıları kurtarıp iyi fayda verecek doğum-ölüm samsaraya mensup olanlar okyanusu geçeceklere yürümek için, gitmek için gemi, köprü olacaklar için..." (Wilkens 2007: 134₁₂₈₇₋₁₂₈₉).

Eski Uygurca metinlerle tanıkladığımız bir başka su kaynağına ilişkin terim ise **yul**'dur ve sözcük 'çay, dere, küçük nehir'²² anlamlarında geçmektedir. ED'de sözcüğün anlamı 'su kaynağı, pınar' olarak verilmiştir (Clauson 1972: 917b; ayrıca aynı anlamda krş. *yul* Nadalyaev vd. 1969: 277b). Uygurcada sözcük *yul* şeklinin yanında *yuul* olarak da kaydedilmiştir ve anlamı 'dere, küçük göl, sular (göller, ırmaklar, denizler)' olarak belirtilmiştir.

çivaçivak kalavañki garudi çitri asiri yüklüg yuy käkük çıntanlıg lenhualıg yuul ögän çımsız körkä bälgürdi tözün maytrı bodisatav täñrim "Sülün (Skr. *jivakajivaka*), guguk kuşu (Skr. *kalaviñka*), Garuda (Skr. *garu-ḍa*), Citra (Skr. *citrā*), Asura, tüyle donatılmış tavus kuşu, kartal, sandallı ve lotus çiçekleriyle donatılmış dereler kusursuz güzel belirdi." (Tezcan 1974: 69₉₈₀₋₉₈₄).

Eski Uygurca metinlerle tanıkladığımız su kaynağına ilişkin son terim ise küçük 'su kaynağı, çırçır'²³ anlamındaki **yulak**'tır. ED'de 'küçük su kaynağı' olarak anlamlandırılan (Clauson 1972: 925a) sözcüğün yapısı OTWF'de *yul* sözcüğünün üzerine gelen *+ak* küçültme ekiyle açıklanmış ve

²¹ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla BT 3 122.2, 345, 392, 670 vd. satırlarda; BT 9 183 v 2, 150 v 26, 168. 21, 16.3, vd. satırlarda; BT 13 39.18'de, BT 25 1288, 1410, 2095, 2864 ve 2983'de ve daha birçok Uygurca metinde yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır.

²² Sözcük belirlenebildiği kadarıyla Hochzeit 20; BT 3 982; BT 9 192.2, 53.4, 31.11, 139.28, 139.28, 139 v 20, 139.12, 140.21, 31 v 11 ve diğer Uygurca metinlerde de geçer.

²³ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla BT 9 139, 12, v 20'de tanıklanmıştır.

ayrıca 'küçük pınar' olarak anlamlandırılmıştır (Erdal 1991: 40; ayrıca krş. *yulak* Nadalyaev vd. 1969: 278a). Ancak sözcüğün anlamı tam olarak 'çırçır' olmalıdır.

tal söğütlär ikin ara ärdinilig yul yulaklar bolur söğütlärdä taştın luklun etip yoritguluk ärdinilig kurikerlär bolur "Dal, ağaçlar ikisinin arasında mücevherle süslü çay (ve) çırçırlar olur. Ağaçların dışında geyik ve çan yapıp yaşatmak için mücevherle süslü kule tapınaklar olur." (Tekin 1980: 95¹¹⁻¹⁵).

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan tüm bu terimler, denizleriyle, nehirleriyle, gölleriyle, dereleriyle, çaylarıyla, çırçırlarıyla ve vadileriyle genelde bir Orta Asya coğrafyasını tasvir etmektedir.

1.4. Kıta

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan *dıvıp*, *dävıp* sözcüğü 'kıta'²⁴ anlamına gelmekte ve sözcük Toharca A'da *dvıp* ve Sanskritçe'de ise *dvıpa* (Edgerton 1953: 274b) şeklinde görünmektedir.

üç äñäm sansar içindäki bir älig oronlarta üç dıvıpdakılar ok äşidgäli bolurlar "Üç bölünmüş *samsära* içindeki kırk bir yerde, üç kıtadakiler de duyabilirler." (Tezcan 1974: 56⁷³³⁻⁷³⁵).

tıdıgsız bolmakı ärsär tört dövıp sumir tagta ulaşı äd nomlarka tıdıgsız ärür "Engelsiz olmaya gelince, dört kıta Sumeru Dağı'nda daima mal mülk (ve) öğretilere engelsizdir." (Zieme-Kara 1978: 62⁸⁵⁻⁸⁷).

2. Yapısal Jeomorfoloji Terimleri

Bu bölümde *yapısal jeomorfoloji terimleri*, *akıntı jeomorfolojisi terimi* ve *kıyı jeomorfolojisi terimleri* olmak üzere iki kısımda incelenecektir.

2.1. Akıntı Jeomorfolojisi Terimi

Coğrafi bir terim olarak *akıntı jeomorfolojisi* terimi akarsuların yeryüzü üzerinde oluşturduğu şekilleri ifade eder. Eski Uygurca metinlerle tanıklayabildiğimiz akıntı jeomorfolojisine ilişkin tek terimimiz *adak*'tır ve sözcük 'bir nehrin başka bir nehre veya denize döküldüğü yer, ağız'²⁵ şeklinde anlamlandırılmaktadır. Clauson'a göre esasen 'ayak' anlamına gelen sözcük, Moğolcada *adak* olarak ödünçlenmiştir; fakat görünüşe göre sadece metaforik anlamda '(dağın) eteği, (ırmağın) ağızı, son' anlamlarındadır. Sözcük modern dillerde *ayak* ve benzeri şekilde yaşarken, bazı dillerde *adak* şeklinde Moğolcadan yeniden ödünçlenmiş şekilde yaşar (Clauson 1972: 45a). UW'de ise 'bitiş, bitiş noktası, bir nehrin başka bir nehre veya denize döküldüğü yer, ağız, son' (Röhrborn 2015: 18) anlamlarında geçen sözcük, belirlenebildiği kadarıyla ZiemeTexterg 23'te tanıklanmıştır:

[tör]t ulug işig [su]v kodı suv iyä barsar ol suvun adakı [a]ndag bolsar [u]lug kumka tursar suv kum al(a)ñka yetlinsär ol balık öz ton [k]jurug kum üzä kalmışça "Dört yüce iş. Su aşağıya (doğru) gitse, o suyun ağızı (döküldüğü yer) gibi olsa, büyük kuma ulaşırsa, su kum tepeliklerinin altında yok

²⁴ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla BT 3 734 ve UigTot. 85'te tanıklanmıştır.

²⁵ Sözcük bu anlamıyla ZiemeTexterg 23'de tanıklanmıştır.

olsa, (sonra) o balık kendi derisi (gibi) kuru kum üzerinde kalmış gibi” (Zieme 1969: 8-9²¹⁻²⁷).

2.1. Kıyı Jeomorfolojisi Terimleri

Yapısal jeomorfolojinin bir kolunu oluşturan kıyı jeomorfolojisi de deniz ve göl kıyılarında oluşan yeryüzü şekillerini inceleme konusu olarak seçer.

Eski Uygurca metinlerde rastlanan kıyı jeomorfolojisine ilişkin ilk terimimiz **agız**'dır ve anlamı '(bir gölün) suyunun dışarıya aktığı yer, savak'²⁶ olarak verilmektedir. UW'de sözcüğün kökenine ilişkin Hamilton'un görüşünün *ag* 'uyuluk arasındaki yer, ara(lık), açıklık' olduğuna değinilerek Menges'in de bu sözcük hakkındaki bir etimolojisinin olduğu ancak inandırıcı olmadığı belirtilir (Röhrborn 2015: 65).

anın ol ügüz suvının bärü bo kölkä kalgülük toş agızın yemirip suvug öñi kāmıışmıslärin körti "Ayrıca o nehir suyunun, bu yana, bu göle gelmesi için göl (suyunun dışarı aktığı yer olan) savağını tahrip edip suyu farklı (tarafa) fırlattığını gördü" (SuvKaya 1994: 318⁸⁻¹¹; Röhrborn 2015: 67).

arku ise Uygurca metinlerle tanımlayabildiğimiz bir diğer kıyı jeomorfolojisine ait sözcüktür ve anlamı 'dere yatağı, boğaz, dağ geçiti'²⁷ olarak verilir. UW'de sözcüğün etimolojisi hakkında, Sevortyan'ın **a:r-* ~ *ar-* 'ö-nünden akmak' köküne *-ku* son eklenmesi görüşü ile Clark'ın yine aynı şekilde bir hipotezi olan **ar-* 'arada olmak' köküne *-ku* ~ *-gu* son eklenmesiyle oluştuğu fikrine yer verilir (Röhrborn 2015: 255; ayrıca aynı anlamda krş. *arku* Nadalyaev vd. 1969: 54b; Clauson 1972: 215a).

tümän berä taglarda arkular satgap bulıtıg tumanıg bardı öñräkilärniñ barmış b(ä)lgüsinçä "On bin 'bere' dağlarda bulutu dumanı vadiler aralar, [oralarda] öncekilerin gittiği iz doğrultusunda gitti" (Ölmez 1994: 85; 114¹⁶³²⁻¹⁶³⁴).

ötrü anupudat yuul suvın ötgürdi t(a)vgaç eliniñ säkiz ulug arkularında "Sonra Anavatapta Gölü'nün suyunu Çin İmparatorluğu'nun sekiz büyük dere yatağının içine geçirtti" (Röhrborn 1991: 24¹⁰⁵⁻¹⁰⁷).

'Dağ geçiti, dar ve derin vadi'²⁸ anlamında kullanılan **oprak** ise Eski Uygurca metinlerde rastladığımız bir diğer kıyı jeomorfolojisi terimidir. ED'de *opra-* 'yıpıranmak' fiilinden türediği belirtilen *oprak* sözcüğünün 'pejmürde, eski püskü', özellikle de kıyafetin ve bundan dolayı, daha sonra genelde 'giysi'nin, ancak herhangi bir şey için de 'eski, parçalara ayrılıp dağılmış' anlamı taşıdığı kaydedilmiştir (Clauson 1972: 13b). UigTot'da Zieme ve Kara, sözcüğün Räsänen'in EtymWb'de geçen *ubry*'la karşılaştırılmasını ister (Zieme-Kara 1978: 65, 106. dipnot). Räsänen'in EtymWb'deki kaydı şöyledir: Orta Türkçe *ubry* 'çukur, vadi'; Osmanlıca *ubruk* aynı anlamda, Orta Türkçe *uvruğ* 'dağ kesiği' (Räsänen 1969: 508b; ayrıca krş. *oprak* Nadalyaev vd. 1969: 368b).

²⁶ Sözcüğün bu anlamıyla tanıklandığı yerler için bk. Röhrborn 2015: 67.

²⁷ Sözcüğün bu anlamıyla tanıklandığı yerler için bk. Röhrborn 2015: 256.

²⁸ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla BT 9 194 v 24 ve 194 v 28 ile UigTot 106'da tanıklanmıştır.

ädgü oprak ärsär tag üñüri ärsär vrharta sañramta ulañılarta kirip yaşar bolup ozakı korkınç äyinçkä korkup ol oronka ilinip “İyi vadi ise, dağ mağarası ise, bir Vihâra’da (veya) Samgharâma’da ve başkalarında girip yaşayıp önceki korkuyla₂ korkup o yere iltihak edip” (Zieme-Kara 1978: 65₁₀₆₋₁₀₈).

Eski Uygurca metinlerle tanıklayabildiğimiz bir diğer terim ise **öz**’dür. Sözcük ‘dağ deresi, (yabanıl) vadi, dere’²⁹ olarak anlamlandırılmaktadır. ED’de sözcüğün anlamı ‘vadi’ vb. şeklinde verilmiştir (Clauson 1972: 278b). Ayrıca sözcük BT 23’te ‘(wildes) Tal // (yabanıl) vadi, dere’ ve DhâSü 13’te ‘Gebirgsbächen (?) // dağ dereleri’ olarak çevrilmiştir.

t[äñri] t(ä)ñrisi burhan y(a)rılıkadı b[i]rök kayu el [uluş ö]zkä sanl[ıg] y[er] oron ulatı [urılar] kunçuyar [yu]ltuz[la]r adasıña kädilip [ ]kä [bo] darni nom bitigig [bitisär] “Devatadeva Buddha buyurdu: Eğer herhangi bir ülke, vadiye ait yer(ler) ve bunun gibi genç erkekler (ve) prensesler (kötü) yıldızların tehlikesinden etkilenip bu Dhârañisütra’yı yazsa” (Zieme 2005: 86_{E39-E43}).

bo darni sözlämişig umağaylar ämgätgäli birök yoriyur ärkän ulug ü-güzlärdä ärkäçläñür köllärdä özlärdä agulug lular muyuzlug lular korkınçig ulug madarlar yäklär akşazlar başkan balıklar muyuz bagalar eşidsärlär olar bo darni sözlämişig kântün ök ongay yaşğaylar “Bu *dhârañin*’in oku(n)masını dinlediklerinde, onlar (gezgini) rahatsız edemeyecekler. Eğer büyük ırmaklarda, dalgalanan göllerde veya dağ derelerinde, zehirli ejderhalar, zırlı ejderhalar, korkunç büyük göl canavarları, *Yakşalar*, *Rākşasalar*, başkan balıkları ve kaplumbağalar bu *dhârañin*’in oku(n)masını dinlerlerse, kendisini de kolay gizlerler.” (Röhrborn 1976: 92-94₁₂₋₁₆).

Eski Uygurca metinlerde rastlanan kıyı jeomorfolojisine ilişkin son terimimiz **tarmut**’tur ve ‘dağlardaki dağ geçidi ve akarsu yatağı, dağ ırmağı’³⁰ anlamında kullanılmaktadır. Sözcük ED’de hapaks bir unsur olarak gösterilerek, *tarma-* fiilinden geldiği belirtilmiş ve anlamı ise Kāşğarî’ye dayanılarak ‘dağlardaki dağ geçidi ve akarsu yatağı’ olarak verilmiştir (Clauson 1972: 549b; ayrıca krş. *tarmut* Nadalyaev vd. 1969: 538a). Zieme ise BT 13 neşrinde geçen, *tarmut* sözcüğüne şimdiye kadar sadece Kāşğarî’de tanıklandığına yer vermekle birlikte, sözcüğün anlamını Clauson’a göre açıklar. Zieme’ye göre eğer BT 13’te geçen *tama* kalıplaşmış zarfı *tam* ‘damla damla akmak’dan geliyorsa, doğrusu *tarmut* sadece ‘akarsu yatağı’ değil, aynı zamanda ‘dağlar arasında kalan vadideki ırmak’ olarak da anlamlandırılmalıdır. Ancak Zieme metinde geçen bu ibarenin anlamının muğlak olduğunu belirtmiştir (Zieme 1985: 113).

tarmut tama tümänin (?) tükäyür tuprak tıgrayu taş tugsar tınl(ı)g tıgrayu tiş tugar tıns(ı)z tugsar t(ä)k turur tuymakl(ı)g tugsar tözükä tusulur “Dağlar arasında kalan vadideki ırmak, damla damla akar (?) ve on binde (?)

²⁹ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla DhâSü 13; TT V B 122 ve BT 23 E40’ta tanıklanmıştır.

³⁰ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla BT 13 18.12’de tanıklanmıştır.

son bulur (?). Toprak pekişip taş oluşsa; canlı somutlaşıp dış çıksa; cansız doğsa tek o var olur. Sezgili doğsa, her şeye yarar.” (Zieme 1985: 113¹²⁻¹⁶).

Bu bölümde değindiğimiz Eski Uygurca metinlerden tanıklanan *agız*, *arku*, *oprak*, *öz* ve *tarmut* gibi terimler, göl ve dere gibi çeşitli su kaynaklarının oluşturduğu yeryüzü şekillerine açıklık getirmektedir.

Sonuç

Orta Asya coğrafyasında uzun yıllar yaşamış olan Uygurlar, dinî ve din dışı olmak üzere birçok yazılı kaynak bırakmışlardır. Bugün bu metinler başta dil araştırmaları olmak üzere tarih ve kültür hayatına ilişkin sağlam veriler sunmaktadır. Bir toplumun üzerinde yaşadığı coğrafyadan ayrı düşünülme-yeceği hesaba katıldığında, yazılı kaynaklar o toplumun yerleşim ağı, yaşam alanları, sosyo-kültürel yapısı ve coğrafi izleri hakkında bilgi veren önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Uygurca yazmalar fiziki coğrafya terimleri bakımından incelendiğinde ise, *Doğal Kaynaklara İlişkin Terimler* bakımından konunun *Ormanlar, Dağlar, Tepeler; Toprak; Su Kaynakları; Kıta* gibi alt başlıklarda ve *Yapısal Jeomorfoloji Terimleri* bakımından da *Akıntı Jeomorfolojisi Terimleri* ve *Kıyı Jeomorfolojisi Terimleri* gibi alt başlıklarda incelenmesi yerinde olacaktır.

Doğal Kaynaklara İlişkin Terimlerin ilki olan Ormanlar, Dağlar, Tepeler konusunda *al(a)η* ‘yüksek arazi, engebeli arazi’, *arıg* ‘orman, çalılık’, *art* ‘dağ silsilesi, sıradağ, dağlar’, *kötki* ‘dağlık arazi, tümsek, engebe, tepe’, *säñir* ‘uçurum, dağ eteklerindeki tepeler’, *tag* ‘dağ’ ve *yar* ‘kayalık, uçurum’ anlamlarında karşımıza çıkmaktadır. Bu veriler ormanlarıyla, dağlarıyla, sıradağlarıyla, tepeleri, tümsekleri ve kayalıklarıyla Orta Asya coğrafyasının şekil özelliklerini özetlemektedir.

Toprak bakımından *adız* ‘(su yolları, su arkları arasındaki) parsel, arazi, toprak parçası’, *ölänlik* ‘sulak alan; bahçe’, *ölän* ‘otlak, mera, çayırılık, çimen’, *say* ‘ova; taşlık; çöl’ ve *yazı* ‘ova, düzlük, açıklık arsa’ karşımıza çıkan terimler arasındadır. Bu terimler otlaklardan meralara, sulak alanlardan bahçelere ve ovalardan çöllere kadar Orta Asya coğrafyasının bitki örtüsünü tasvir etmektedir.

Su Kaynakları bakımından da Eski Uygurca metinlerde *akın* ‘nehir, dere’, *köl* ‘göl’, *ögän* ‘nehir, dere, küçük akarsu; kanal’, *özäk* ‘küçük vadi, küçük su yolu, çay’, *kısıl* ‘dağ boğazı; vadi, dere’, *su* ‘akarsu, dere, su kanalı, çay’, *taloy* ‘deniz, okyanus’, *ügüz* ‘nehir, ırmak’, *yul* ‘çay, dere, küçük nehir’ ve *yulak* ‘küçük su kaynağı, çırçır’ anlamlarında karşımıza çıkmaktadır. Bu terimler de Orta Asya coğrafyasının büyüklü küçüklü su kaynaklarına işaret etmektedir.

Yapısal Jeomorfoloji Terimleri bakımından akarsuların jeomorfolojik oluşumlarını inceleyen *Akıntı Jeomorfolojisi Terimi* olarak ‘bir nehrin başka bir nehre veya denize döküldüğü yer, ağız’ anlamında *adak*’ı tespit ederken, denizlerin ve göllerin yeryüzünde oluşturduğu şekilleri inceleyen *Kıyı Jeomorfolojisi Terimleri*’nde de *agız* ‘(bir gölün) suyunun dışarıya aktığı yer, savak’, *arku* ‘dere yatağı, boğaz, dağ geçiti’, *oprak* ‘dağ geçiti, dar ve derin

vadi', öz 'dağ deresi, (yabanıl) vadi, dere' ve *tarmut* 'dağlardaki dağ geçidi ve akarsu yatağı, dağ ırmağı' gibi terimleri tespit edebilmekteyiz.

KISALTMALAR

APAW	Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften
BT 3	Tezcan 1974
BT 5	Zieme 1975b
BT 9	Tekin 1980
BT 13	Zieme 1985
BT 23	Zieme 2000
BT 25	Wilkens 2007
DhāSū	Röhrborn 1976
ED	Clauson 1972
Ernte	Zieme 1975a
EtymWb	Räsänen 1969
Hochzeit	Zieme 1981
HT X	Mirsultan 2010
Köñül	Yığıtoğlu 2011
Moğ.	Moğolca
OTWF	Erdal 1991
Skr.	Sanskritçe
SPAW	Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften
SUK II	Yamada 1993
SuvKaya	Kaya 1994
TDK	Türk Dil Kurumu
TT V	Bang-Gabain 1931
TT VI	Bang-Gabain-Rachmati 1934
TTK	Türk Tarih Kurumu
UigLand	Zieme 1974
UigTot	Zieme-Kara 1978
UW	Röhrborn 2015
vd.	ve diğer
ZiemeTexterg	Zieme 1969

KAYNAKÇA

- BANG Willi – Annemarie von GABAIN (1931). *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1931: 14. 323-356.)
- BANG Willi – Annemarie von GABAIN – G. R. RACHMATI (1934) *Türkische Turfantexte VI. Das buddhistische Sūtra Sekiz Yükmäk*, Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1934: 10. 93-192.)
- CLAUSON Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- DOERFER Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. 1. Mongolische Elemente im Neupersischen [1963]. 2. Türkische Elemente im Neupersischen: alif bis tā [1965]. 3. Türkische Elemente im Neupersischen: ğīm bis kāf [1967]. 4. Türkische Elemente im Neupersischen (Schluss) und Register zur Gesamtarbeit [1975]*, Wiesbaden. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur [Mainz]. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission. 16, 19, 20, 21.)
- EDGERTON Franklin (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary*, Volume II: Dictionary, New Haven.
- ERDAL Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz.
- İZGİ Özkan (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KAYA Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MINORSKY V. (1948). "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. XII/2: 275: 305.
- MİRSULTAN Aysima (2010). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie X. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*: Wiesbaden.
- NADALYAEV Vladimir M. - D. M. NASILOV - E. R. TENİŞEV - A. M. ŞÇERBAK (1969). *Drevnyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Izdat. Nauka, Leningradskoe Otd. (Akademiya Nauk SSSR. Institut Yazıkoznaniya)
- ÖLMEZ Mehmet (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ÖLMEZ Mehmet – Klaus RÖHRBORN (2001). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain, hrsg., übersetzt und kommentiert*, Wiesbaden.
- RACHMATI [ARAT] Reşid (1937). *Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. R. Rachmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*, Berlin. (APAW. Phil.-hist. Kl. 1936, 12).

- RÄSÄNEN Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae: 17, 1).
- RÖHRBORN Klaus (1976). "Fragmente der uigurischen Version des „Dhāraṇī-Sūtras der großen Barmherzigkeit“. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. CXXVI (126): 87-100.
- RÖHRBORN Klaus (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain, hrsg., übersetzt und kommentiert*, Wiesbaden.
- RÖHRBORN Klaus (2015). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Neubearbeitung. II. *Nomina-Pronomina-Partikel*. Band 1: *a-asvık* [Türkçe başlık: *Uygurca Sözlük*. İslam öncesi Orta Asya Türkçe metinlerinin dil malzemesi. Yeniden düzenlenmiş baskı. I. *İsimler-Zamirler-Edatlar*. 1. Cilt: *a-asvık*]. Stuttgart: Steiner.
- TEKİN Şinasi (1980). *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule*. T. 1-2, Berlin. (Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte. 9.)
- TEZCAN Semih (1974). *Das Insadi-Sūtra*, Berlin. (Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. 6. Berliner Turfantexte 3.)
- TIETZE Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*, Birinci cilt A-E, İstanbul-Wien: Simurg.
- WILKENS Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alt-türkisch-buddhistischen Kṣanti Kīlguluk Nom Bitig*, Turnhout. (Berliner Turfantexte 25.)
- YAMADA Nobuo (1993). *Uigurubun keiyaku bunsho shūsei. Sammlung uigurischer Kontrakte*. Eds. Oda Juten, Peter Zieme, Umemura Hiroshi ve Moriyasu Takao. 2. cilt, Osaka.
- YİĞİTOĞLU Özlem (2011). *Köñül Tözin Ukıtdaçı Nom ve Salt-Bilinç Öğretisi*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- ZIEME Peter (1969). "Zwei Textergänzungen zu A. von Le Coq's 'Türkische Manichaica aus Chotscho. III'. *Rocznik Orientalistyczny*. CXXVI (32)/2: 7-18.
- ZIEME Peter (1974). "Ein uigurischer Landverkaufsvertarg aus Murtuq". *Altorientalische Forschungen*. I (1): 295-308.
- ZIEME Peter (1975a). "Ein uigurischer Erntesegen". *Altorientalische Forschungen*. III (3): 109-143.

- ZIEME Peter (1975b). *Manichäisch-türkische Texte*, Berlin. (Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte 5.)
- ZIEME Peter – György KÁRA (1978) *Ein uigurisches Totenbuch, Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang, British Museum Or. 8212 (109)*, Budapest. (Bibliotheca Orientalis Hungarica. 22.)
- ZIEME Peter (1981). "Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen". *Scholia, Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag*, Wiesbaden: 221-232.
- ZIEME Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin. (Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte. 13.)
- ZIEME Peter (2000). *Vimalakīrtinirdeśasūtra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto*, Turnhout. Berliner Turfantexte. 20.)
- ZIEME Peter (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*, Turnhout. (Berliner Turfantexte. 23.)